

I.YUSUPOV SHIGARMALARINDA PARSÍ-TÁJIK TILINEN KIRGEN ÓZLESTIRMELER

M.Embergenova – *filologiya ilimlerinin kandidatu, docent*

M.Embergenova – *magistrant*

Aginiyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch soʻzlar: shoir asarlari, fors-tojik tili, oʻzlashmalar, soʻz maʼnolari, uslubiy maʼno, kontekstual maʼno, muallif uslubi, uslubiy qatorlar.

Ключевые слова: поэтические произведения, персидско-таджикский язык, ассимиляции, значения слов, стилистическое значение, контекстное значение, авторский стиль, стилистические линии.

Key word: poet's works, Persian and Tajik language, borrowed words, word meanings, contextual meaning, author's method with the help of the writers works.

Ózlestirmeler-tilimizdiń basqa tiller menen baylanısı, óz-ara tásiiri arqalı bayıw múmkinshilikleri esabınan tolıǵıwın kórsetedi. Bul toparǵa kiretuǵın sózler basqa xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq tiliniń de leksikasınıń pikiridi dál, anıq bildiriwde oǵada keń imkanıyat hám múmkinshiliklerge iye ekenligin dálilleydi. Shayır I.Yusupov shıǵarmalarında ózlestirmelerdi hár tárepleme tallap qaraǵanıwızda, olardıń túpkillik mánisinde yamasa, formasın saqlaǵan halda, al mánileriniń affiksler, sóz jasawshı formalar arqalı da ózgeriw jaǵdayları ushırasatıǵının kóremiz. Shayır shıǵarmalarında ózlestirmelerdiń ónimli qollanıwı óndiris tarawlarınń keńeyiwı, ilim hám texnikanıń rawajlanıwına, jámiyetlik alǵa ilgerlewshiligine de tıǵız baylanıslı.

I.Yusupov shıǵarmalarında qollanılǵan ózlestirmeler qaraqalpaq tiliniń sózlik baylıǵına qosılıp, sıńısıp ketken. Ayırımları sol tillerdegi túpkillik mánisinde emes, al sóz mánileriniń keńeyiwı hám tarayıwı menen de parqlanadı. I.Yusupov shıǵarmalarında ózlestirme sózlerdiń bir qansha toparın ushıratamız. Atap aytqanda, túrkiy hám mongol tillerine ortaqlıq sózler, arab tilinen ózlestirilgen sózler, parsı-tájik tillerinen kirgen sózler, orıs tili hám orıs tili arqalı basqa tillerden (grek, latin, ingliz, italyan, eski slavyan, francuz hám t.b) tillik sózler.

Shayır I.Yusupov shıǵarmalarında ózlestirme sózlerdiń kóplep ushırasıw sebeplerin tómendegishe anıqladıq:

Birinshiden: Shayırdıń orıs tilin hám qońsılás túrkiy tillerdi biliw sheberligi sol tillerdiń sózlik xorındaǵı leksemalardıń túpkillik mánislerin jetik biliwi:

Ekinshiden: Qaraqalpaq folklorı, xalıq danalıǵı miyraslarınan, olarda qollanılǵan ózlestirmelerdiń mánilerinen tereń xabardar bolıwı:

Úshinshiden: Qaraqalpaq ádebiyatınıń klassikalıq shıǵarmaları menen birge dúnya júzi xalıqları, ásirese tájik ádebiyatı klassikalıq shıǵarmaları menen tanıwı bolıwı;

Törtinshiden: Dáwirdiń, zamannıń ózgerislerin, jámiyetlik, sıyası, texnikalıq, tehnologiyalıq, bazar ekonomikalıq alǵa ilgerlewleri menen teń qádem taslap tilimizge enisip, qarısıp ketiw, tillik qubılıslardaǵı sózlerdiń de túp mánilerin tereń túsiniw, onı óz shıǵarmalarında qollana alıwı;

Besinshiden: shıǵarmanıń ádebiy qunlılıǵın, zamanagóylik yaki tarixiylik, dáwir ruwxın ashıp beriw zárıyatı sebepli basqa tillik sózlerdi óz orınlı orında paydalana biliwshiligi hám shayırlıq sheberligi hám basqa da jaǵdaylarǵa baylanıslı shayırdıń qosıqlarında iri kólemli shıǵarmaları, poemalarında ózlestirmeler jiye ushırasadı. Til birlikleriniń atamalar túrinde taǵı basqa formalarla keliwi shayır shıǵarmalarınń hár tárepleme tillik baylıǵın, stillik qollanıwdaǵı úylesimligin hám kórkemlik sheberligin kórsetiwge xızmet etip tur. I.Yusupov shıǵarmalarınń tillik stilistikasınan orın alǵan bul sózler menen baylanıslı qubılıstı tek ǵana unamı dep bahalaw kerek. Sonday-aq, ózlestirmeler qaraqalpaq tili leksikasıń bayıtıwǵa tiykarǵı usıllardıń biri bolıp esaplanadı. Shayır shıǵarmalarında qollanılǵan hár bir ózlestirmeniń oqıwshı tárepinen tereń túsiniw barıwı, hár qanday adamnıń jeke leksikasınıń bayıp barıwına da, onıń komunikativlik xızmette paydalana alıwda stillik úylesiminiń sheberligine de tereń tásir ete aladı dep esaplaymız.

Parsı-tájik tilinen kirgen sózler qaraqalpaq tili leksikasında da belgili orınǵa iye. Sonday-aq, shayır hám

jazıwshılardıń shıǵarmalarında da parsı hám tájik tillerinen kirgen sózler ónimli dárejede qollanıladı. Bul haqqında leksikolog alım E.Berdimuratov tómendegishe pikirlerdi bildiredi: “Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında parıssa- tájikshe sózler qollanıwı jaǵınan da kólemi mazmunan da arab tilinen awısqan sózler menen bir qatarda turadı. Parıssa- tájikshe shıǵısqı iye sózlerdiń kópshiligi de qaraqalpaqlardıń óz sózindey bolıp ketken, al geyparaları turmıs ózgerislerine baylanıslı ónimsiz sózlik xorǵa awısıp otır” [1:167].

Biz I.Yusupov shıǵarmalarındaǵı ózlestirmelerdi tallap qaraǵanıwızda parsı-tájik tilinen awısqan sózler de tematikalıq mánisi boyınsha óz ishinde bir neshe formalarla qollanıladı. Parıssa sózlerdiń qollanıwı boyınsha atawısh sózler formasında keliwi ushırasadı.

Mısalı:

Gedevlik qısmeti kóp túsip basqa,
Qolım tiymedi dep hesh qolań shashqa,
Telpek kiymedim dep bir shalıq jasta,
Abbas shayır árman etken shógirme.

(Shógirme)

Qulaǵımnan ketpes ele, tuwısqan talım,
“**Shayırbol**” dep maǵan talay sıbırlaǵanıń. (Qaratal)

Qızlar belin qınasadı,
Márt maydanda sınaadı,
Qıymılǵan qırasadı,
Enbek etken eme-eme. (Xalıq sózleri)

Namıs ushın at qashırǵan,
Biyik ármanǵa asılǵan. (Sen degende)

Ármanım sol tursam-jatsam:
Sóz qusın ushardan atsam,
Saǵan az kem sóz unatsam,
Basqa **baxıt** soramayman. (Sen degende)

Bunda “gedeylik” parsı-tájik tilinde “gada” formasında tilewshi, gedey, malsız, gárejetsiz adam degendi bildiredi. Al, “shayır”-parsı-tájik tilinde “qosıq toqıwshı adam”, “márt”- bul “mártlik, márdanalılıq” mánilerin bildirip, adamlarǵa baylanıslı atamalarla bildiredi.

Al, keyingi mısallarda “namıs”-parsı-tájik tilinde de “namıs ar”, baxıt- baxıtılıq, baxıt túsiniwlerin bildirip, qaraqalpaq tilindegi mánisi menen birdey hám abstraktlıq mánidegi sózler ózlestirme xızmetinde kelgen.

Parsı-tájik tilindegi sanaq san mánisindegi sózler I.Yusupov shıǵarmalarında bolımsızlıq almasıw xızmetinde keliwın ushıratamız.

Mısalı:

Sen yosh berseń, sóz tabaman,
Birdi eki dep sanayman.
Sen buyırsań, bassalaman,
Duw-sıwına qaramayman. (Sen degende)

Parsı hám tájik tillerinde duw [2] - “eki sanı” Siy- “úsh” yaǵnıy, sanaq san mánisin bildiredi. Al, shıǵarmada shayır tárepinen birdi eki dep sanamayman dep “bul qatarda da sanaq sanlar keltiriledi, al “ duw-siy” bul sanaq sanlar mánisindegi sóz ekenligi shayırga belgili bolsa da *duw sıwına qaramayman* qatarında ańlatatıwın mánisi “hesh nárseni tınlamaw, xalıq buyırsa heshtemeni pisent etpey, xızmet etemen” degen mazmun bar. Al, kontekstlik jaqtan du-si- parsı tilindegi sanaq san mánisindegi sózler hesh teme, hesh nárseni mánisindegi almasıqlar menen sinonim bola aladı.

I.Yusupov shigarmalarında adamga hám haywanga baylanisli abstraktliq mánidegi sózler parsı-tájik tilindegi mánisin saqlagan halda ózlestirilgen.

Misali:

Sagadağı suw simirip juwhaday

Ayaqqa agızbay, teńseltti jurtti. («Hağla Ámiwim»)

Aydarhaday aybat shegip, julqinip

Hám jilli kózlenip, Jayhun bolıp aq. «Hağla Ámiwim»)

Bunda “juwha” adamniń hár qiyli minez-qulqına baylanisli atama bolıp, parsı-tájik tilinde *jádigóy, jalğan háreket, jalatay* mánislerin, al’aydarha” túp mánisi boyınsha “hádden tis bádaybat haywan, ápsanawiy jılan” mánisin bildirip, awıspalı mánide adamniń unamsız baħa semasındağı háreketin bildirip keliwshi minez- qulqı kórnisin ańlatıwda da jumсалadı.

Parsı-tájik tilindegi ayırım sózler qaraqalpaq tilinde grammatikalıq formada da keliwi ushırasadı.

Misali:

Bádhásıléa hámel jetse,

Puqarasın talar iytshе.

Biwtártip ósken qız bala

Bále tabar kúle-kúle

(«Xalıq sózleri»)

(«Xalıq sózleri»)

Адебиётлар

1. Бердимуратов Е. Хэзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.

2. Сайтов Д. XVIII-XIX ғасырлардағы қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.

3. Бекбаўлов О., Мәмбетназаров Қ. Қахарманлық дәстәндардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. – Нөкис: 1992.

4. Шәмшетов Ж. Қарақалпақ тилине шығыс тилинен кирген сөзлер тарийхынан. – Нөкис: 1984.

5. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый –лингвистикалық характеристикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.

Maqolada O'zbekiston qahramoni I.Yusupovning she'riy satrlari orqali fors-tojik tilidan kirgan o'zlashma so'zlarning har xil ma'nolari tahlil etilgan. Shoirning she'riy satrlaridan misollar keltirilgan. Shuningdek, shoir asarlarida o'zlashma so'zlarning ko'plab ushrashish sabablari, shoirning rus tili va turkiy tillarni bilish maxorati, qoraqalpoq folklori, xalq donoligi meroslaridan, ularda qo'llanilgan o'zlashmalarining manolaridan teran xabaridorligi, qoraqalpoq adabiyotining klassik asarlari bilan birga dunyo xalqlari, ayniqsa tojik adabiyoti klassik asarlarini bilishi bilan bog'liq degan xulosa qilingan.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются различные значения персидско-таджикских слов, вошедших в поэтические строки героя Узбекистана И.Юсупова. Приводятся примеры из стихотворных строк поэта. Кроме того, овладение поэтом русским и турецким языками, каракалпакским фольклором, наследием народной мудрости, глубоким смыслом используемых в них смыслов наряду с классическими произведениями каракалпакской литературы народов мира, особенно в связи со знанием классических произведений таджикской литературы.

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

The article analyzes the various meanings of the Persian-Tajik words included in the poetic lines of the hero of Uzbekistan I. Yusupov. Examples from poetry lines of the poet are given. In addition, the poet's mastery of the Russian and Turkish languages, Karakalpak folklore, the heritage of folk wisdom, the deep meaning of the meanings used in them, along with the classical works of the Karakalpak literature of the peoples of the world, especially in connection with the knowledge of the classical works of Tajik literature.

УДК: 8/ 81.33

БИР ТУРКУМ ДОИРАСИДАГИ ОМОНИМ СЎЗЛАР ҚУРШОВИНИ ЛИНГВИСТИК МОДЕЛЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

Ш.К.Гулямова – филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

Таянч сўзлар: семантик анализатор, корпус, лингвистик модел, моделлаштириш, семантик ва морфологик фильтр, омоним, ўнг бирикувчи, сўл бирикувчи.

Ключевые слова: семантический анализатор, корпус, лингвистическая модель, моделирование, семантический и морфологический фильтр, омоним, правый соединительный, левый соединительный.

Key words: semantic analyzer, corpus, linguistic model, modelling, semantic and morphological filter, homonym, right connective, left connective.

Кириш. Лингвистик модел – (франц. modele (модел), лот. modulus — ўлчов) сунъий равишда тилшунос томонидан яратилган, ўз хатти-ҳаракати билан (одатда соддалаштирилган шаклда) бошқа қурилманинг хатти-ҳаракатини (асл) лингвистик мақсадлар учун қайта ишлаб чиқарадиган ёки симуляция қиладиган ҳақиқий қурилма. Моделлаштириш асл нусханинг мавҳум идеал объекти сифатида ишлайди.

Асосий қисм. Ҳар бир омоним турининг туркум табиатидан келиб чиқиб, уларнинг лингвистик таъминотини ва у орқали лингвистик моделини тузиш лозим. Чунки бир сўз туркуми доирасидаги омоним сўзлар қуршови от ва феъл ҳамда сифат ва феъл туркуми доирасида учрайдиган омоним сўзлар ёки турли туркум доирасида вужудга келадиган омоним

Парси-тájик тилиде “biy” óнимли grammatikalıq forma bolıp, túbirdiń aldına prefikslik xızmette jumсалadı, al “bádhásıl” sózi mánisi boyınsha “jaman, tómen, pás” mánisin bildirip, qosıq qatarında da dál óz orında qollanılğan, hám onıń kórkemlik mánisin asırıwğa xızmet etip tur.

Shayır shigarmalarında parsı-tájik tilindegi kómekshi sóz shaqabındağı sózler, óz mánisin saqlagan halda qollanılğan.

Misali:

Mágár qaysı planetağa salar bolsam iz,

Sağınarman sen arqalı Jerdi qumartıp,

“Men seniń bir shıbıǵıńman, jasaw joq sensiz”. (Watan)

“Mágár” sózi jazba hám ádebiy tilde eger bolıp qollanılıp, parsı-tájiktilinde, bir bolsa, eger, sol bolmasa, “múmkin”-degen mánilerdi bildiredi. Al, qosıq qatarında ańlatatuǵın mániske stillik kórkemlik boyaw beriw menen ayrıqshalanıp tur. Juwmaqlap aytqanda, shayır I.Yusupov shıǵarmalarındağı ózlestirmelerdi ele de hár tárepleme tillik qubılısların ashıp beriw qaraqalpaq til ilimindegi áhmiyetli máselelerden.

сўзлар қуршовини моделлаштириш каби амалга оширилмайди. Зеро, бир туркум доирасидаги омоним сўзларни грамматик шакллар орқали аниқлаб бўлмайди. Маълумки, бир туркум доирасида учрайдиган омоним сўзлар грамматик шакллар қўшилганда ҳам омонимлигини сақлаб қолади. Масалан: *Асорат I от*. Тутқунлик, қуллик, эрксизлик ҳолати. *Асорат II от*. Бўлиб ўтганнинг қолдиғи, излари [3:22]. Асорат I + нинг/ни/га/да/дан = асоратнинг/ни/га/да/дан

Асорат II + нинг/ни/га/да/дан = асоратнинг/ни/га/да/дан

Кўриняптики, бундай фильтр орқали бир туркум доирасида учрайдиган омонимларни фарқлаш имконсиз. Шунинг учун бундай сўзлар алоҳида фильтр базасини яратишни тақозо этди. Лингвистик база бўлиб